

KØBENHAVNS MUSEUM, 2016

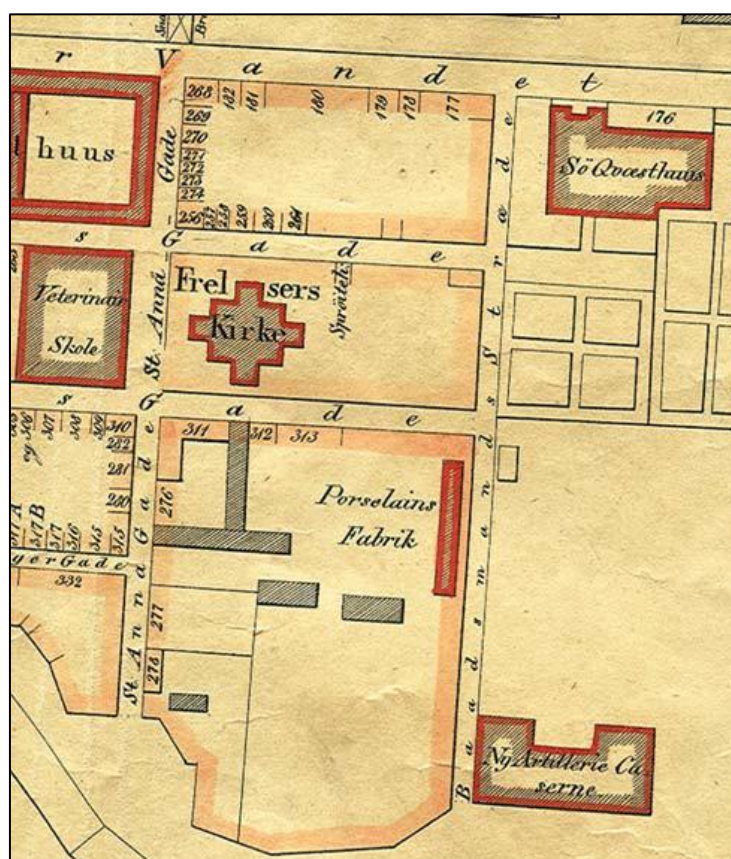
Christianshavns Skole

KBM4146

Slots- og Kulturstyrelsens J.nr.: 16/04672

Vor Frelser Sogn, Sokkelund Herred, Københavns Amt

Sted- og Sb-nummer: 020306-680

Niels H. Andreasen

KØBENHAVNS MUSEUM
MUSEUM OF COPENHAGEN

Københavns Museum
Vesterbrogade 59
1620 København V
Telefon: +45 33 21 07 72
E-mail: museum@kff.kk.dk

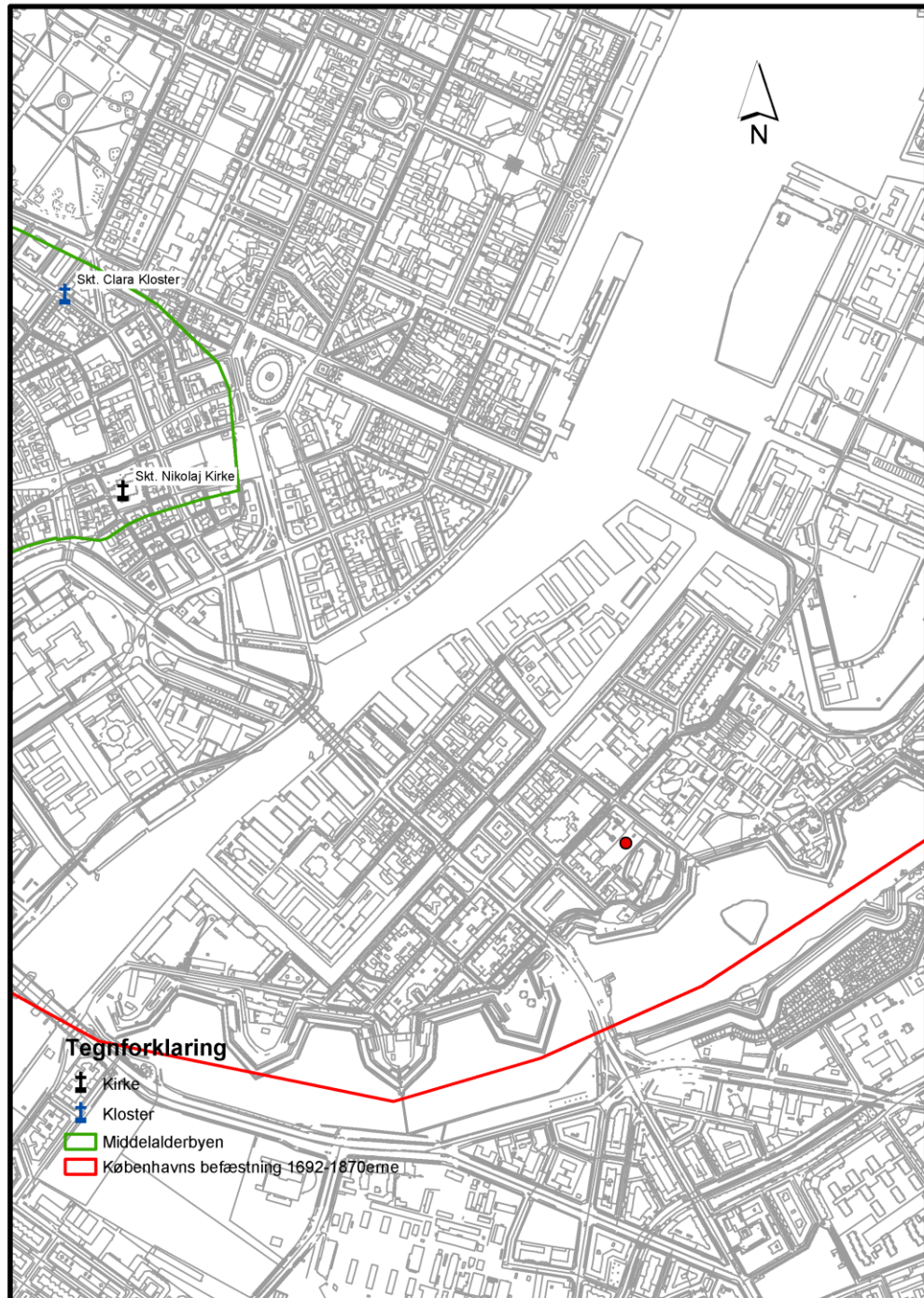
Københavns Museums hjemmeside: www.copenhagen.dk

© Københavns Museum 2016

Forside: Udsnit af Sterms kort fra 1841.

Indholdsfortegnelse

1	Abstract	5
2	Undersøgelsens forhistorie	6
3	Administrative data og udgravningsdata	8
3.1	Administrative data	8
3.2	Udgravningsdata	8
4	Kulturhistorisk baggrund og områdets naturforhold	10
4.1	Kulturhistorisk baggrund	10
4.2	Topografi, terræn og undergrund	14
5	Centrale problemstillinger	15
6	Udgravningsmetode	16
6.1	Arkæologisk udgravningsmetode	16
6.2	Målesystem	16
6.3	Fundindsamling og -håndtering	16
6.4	Prøvestrategi og metoder	16
6.5	Digital registrering og lagring	16
7	Undersøgelsens resultater	17
8	Diskuterende sammenfatning	20
9	Fremtidigt arbejde	21
10	Litteraturliste	22
11	Kontekstliste	23
12	Fotoliste	24

Figur 1. Kort over København med markering af undersøgelsesområdet (rød prik).

1 Abstract

I forbindelse med udvidelse og nybygning ved Filialen, Christianshavns Skole, foretog Københavns Museum en arkæologisk forundersøgelse. Der fandtes på det meste af det undersøgte areal et tykt dække af beton 0,6 m under nuværende terræn. Betondækket udgør formentlig gulvet i tobaksfabrikant Nobels produktions/lagerhal, der stod på stedet fra 1913 til 1971. I en af søgegrøfterne fandtes under betonbelægningen en deponering af porcelæns-tallerkner og -figurer. Deponeringen tolkes som 17-1800-tals produktionsaffald fra Den Kongelige Porcelainsfabrik, der lå umiddelbart ved siden af matriklen.

Arkæologiske perioder: 17-1900-tallet

Anlæg og fund: Betonfundamenter, musselmalet porcelæn

Nøgleord: Produktions- og lagerhal, porcelænsaffald

English

In connection with the expansion and construction of new buildings at Christianshavn School, the Museum of Copenhagen carried out an archaeological test excavation. A layer of concrete 0.6 m below current ground level covered most of the area. The concrete layer is probably the floor in tobacco manufacturer Nobel's production facility and warehouse (1913-1971). In one of the test trenches, a deposit of porcelain plates and figurines was found beneath the concrete floor. The deposit is interpreted as 18th/19th century production waste from the neighbouring Royal Porcelain Factory.

Archaeological periods: 18th-20th centuries

Features: Concrete foundations, Royal Porcelain

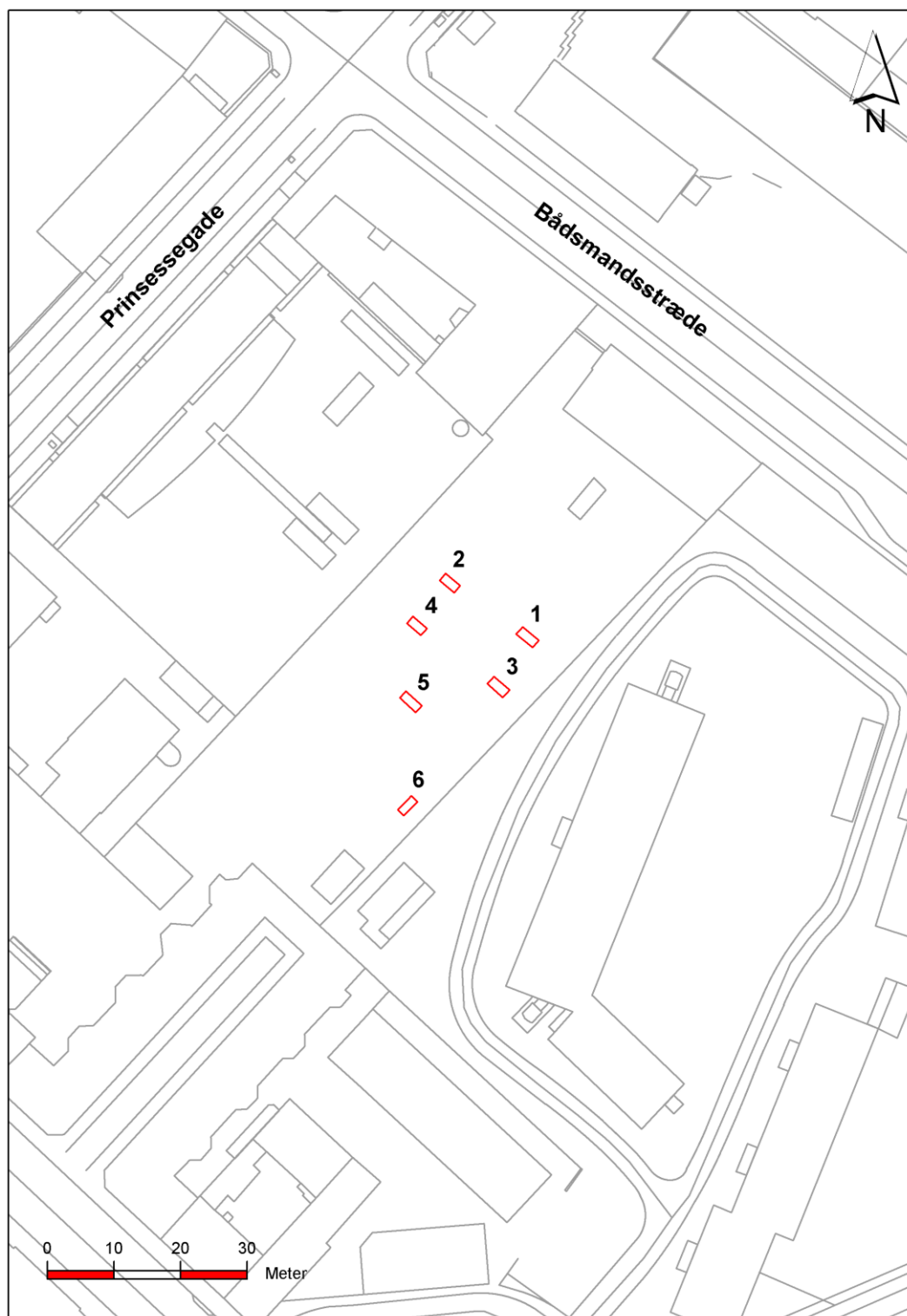
Keywords: Production- and warehouse, porcelain production waste

2 Undersøgelsens forhistorie

Christianshavns Skole skal helhedsrenoveres og bygningsudvides. Projektet indbefatter Hovedskolen (matr.nr. 533 og 516) og Filialen (matr.nr. 313C og 439). Sidstnævnte er beliggende udfor Prinsessegade 54 og støder op til Bådsmandsstræde. Museet vurderede at jordarbejdet knyttet til opførelsen af et nyt ScienceLab ved Filialen kunne berøre eventuelle fortidsminder. Bygherre bad derfor museet om at udføre en arkæologisk forundersøgelse.

KBM nr.	Lokalitet	Beskrivelse
KBM3984	Sankt Annæ Gade, m.fl.	Fundamenter fra Christianshavns Straffeanstalt nedrevet i 1928, Abildgaards Veterinærskole nedrevet 1858 samt et 16/1700-tals byhus. Der fremkom en tømmervej af tætliggende pæle, formentlig fra perioden omkring Christianshavns anlæggelse i 1620'erne samt en yngre, men udateret plankevej. Trævandrør, lodretstående pæle og adskillige sekvenser af opfyldslag fra 16-1800-tallet.
KBM2122	Prinsessegade	I forbindelse med fjernvarmearbejde i 1999 blev 20 grave registreret, derunder velbevaret barnegrav samt trækasse med skeletdele fra mindst 15 personer.
Uden j.nr.	Sankt Annæ gade 5	Under fjernvarmearbejde i 1986 blev der i gården til nummer 5 gjort fund af stentavle med inskription (gravsten?)
Uden j.nr.	Sankt Annæ gade 35	I gården til nr. 35 blev grave fra den nedlagte kirkegård afdækket i 1960. Ukendt antal men ud fra bevaret billedmateriale var der tale om adskillige individer.
Uden j.nr.	Prinsessegade 52	I gården blev der i forbindelse med kloakarbejde i 1995 afdækket kister og knogler i hele grøftens længde.
Int.j.nr. 2690	Prinsessegade 54	I kælderen til Philip de Langes hus fandtes i 1994 menneskeknogler.
Uden j.nr.	Prinsessegade	I 1949 fandtes 25 kranier. Forsiringer på kisterne var i Empire-stil, begyndelsen af 1800-tallet. En del kranier var gennemsavet, anvendt af datidens læger til sektion.
Uden j.nr.	Sankt Annæ gade	Ved kloakarbejder i gaden i 1937 fremkom der en lang række genstandsfund fra de opfyldslag, der har dannet området. Anden halvdel af 1600-tallet.

Tabel 1. Tidligere arkæologiske observationer i området.

Figur 2. Kort med markering af de fem grøfter fra forundersøgelsen ved Filialen.

3 Administrative data og udgravningsdata

3.1 Administrative data

3.9.2015	Københavns Museum kontaktes af Rubow arkitekter A/S vedr. udbygningen.
14.3.2016	Museet fremsender en vurdering af de arkæologiske interesser på matriklen samt budgetoverslag over en eventuel udgravning.
26.4.2016	Bygherre godkender museets budget.
23.6.2016	Museet indsender budget for arkæologisk forundersøgelse til Slots- og Kulturstyrelsen.
1.7.2016	Slots- og Kulturstyrelsen godkender museets budget.
7.7.2016	Den arkæologiske forundersøgelse afvikles.

Bygherre på projektet var Christianshavns Skole, der ligeledes, som bygherre, bekostede undersøgelsen jf. Museumslovens § 26 stk. 2, 1. pkt. om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med bygge- og anlægsarbejder.

Beretningen og kommunikation med bygherres repræsentant (Rubow arkitekter A/S), Slots- og Kulturstyrelsen og andre involverede parter forbundet med undersøgelsen er at finde i museets sags- og dokumenthåndteringssystem e-Doc.

Beretningen ligger endvidere på museets arkivdev. Originaldokumentation opbevares hos Københavns Museum under journalnummer "KBM4146 Christianshavns Skole", internt sagsnummer: 3424.

En elektronisk kopi af beretningen fremsendes til Slots- og Kulturstyrelsen og til bygherre.

3.2 Udgravningsdata

Forundersøgelsen blev udført d. 7.7.2016 af arkæolog Niels H. Andreasen (ansvarshavende).

KBM-nr. og internt journalnr.	4146, int.sagsnr.3424
Slots- og Kulturstyrelsen journalnr.	16/04672
Herred	Sokkelund
Kommune	København
Kvarter	Christianshavns
Sogn	Vor Frelser
Periode for feltarbejde	7.7.2016
Arkæologer	Niels H. Andreasen
Areal undersøgt	10 m ²
Koordinatsystem	DKTM 3
Højdesystem	DVR 90
X-koordinater	1172322-1172286
Y-koordinater	653232-653253
Meter over havet	3,1-3,4
Bygherre	Christianshavn Skole

Tabel 2. Administrative data og udgravningsdata.

4 Kulturhistorisk baggrund og områdets naturforhold

4.1 Kulturhistorisk baggrund

Området mellem Prinsessegade, Sankt Annæ Gade og Bådsmandsstræde

Området lå i mange år hen som et sumpet og ubebygget udkantsområde, ejet af henholdsvis staten/kongen og staden København, men det blev gradvist fyldt op af byens dag- og natrenovation.

Under pesten 1711 købte magistraten en ødeplads. Den lå på en beskeden grund i Sankt Annæ Gade 35-37 (på det sted, der i dag hedder Cul de Sac - fransk: endestation), noget syd for kirken, og blev med det samme udlagt til fattigkirkegård, kaldet "fattiges kirkegård i Sankt Annæ Gade". I 1746 kunne graveren ikke grave i jorden i den hurtigt overfyldte kirkegård, uden at sønderbryde endnu hele kister. I nogle år standsedes bisættelserne i St. Annæ Gade, men fik så en mindre udvidelse i 1827. Endnu en påtænkt udvidelse imod øst, med indgang fra Bådsmandsstræde omtales 1838, men synes ikke gennemført. Ved koleraens komme i 1852 havde man allerede nogle år talt om de indenbys kirkegårdes nedlæggelse. Alligevel fandt der bisættelser sted i Sankt Annæ Gade i de første kolera-dage, 19. juli således 14 lig, på trods af protester fra sundhedskommissionen. Få dage senere forbød politiet flere begravelser her. Endnu en række år disponerede kirken dog over grunden, som til dels lejedes ud. I 1889 traf kirken foranstaltninger til at gøre området byggemodent ved oprensning af gravene.

Derudover lå der i Sankt Annæ Gade ved Christianshavns Voldgade en kirkegård tilknyttet Børnehuset.

Philip de Lange opførte omkring 1756 et salpeterværk på en grund mod Bådsmandsstræde. Ved siden af værket opførte han en privatbolig til sig selv, der nu udgør en del af Prinsessegade Skoles filial. Salpeterværket ses på Christian Geddes kort fra 1757 (Fig. 3) samt på hans eleverede kort fra 1761. Værket blev nedlagt efter en årrække og overtaget af staten, og i 1779 blev Den Kongelige Porcelænsfabrik oprettet på grunden.

I 1806 er det aktuelle anlægsområde en del af porcelænsfabrikkens areal under matr.nr. 313. I 1855, hvor tobaksfabrikant Nobel opkøber en af porcelænsfabrikkens parceller til sin nye tobaksfabrik, bliver matriklen delt i matr.nr. 313 A, 313 B og 313 C. I 1860 bor formanden for Den Kongelige Porcelænsfabrik Niels Jensen med hans familie på matr.nr. 313 A, hvilket antyder, at matriklen også efter omlægningen tilhørte fabrikken. I 1862 overtog fajancefabrikken Aluminia den gamle porcelænsfabriks bygninger men allerede i 1869 opkøbte Nobel bygningerne til sin tobaksproduktion.

På trods af udvidelsen opstod der pladsproblemer for Nobel og mellem 1913 og 1918 købte han nabogrunden Bådsmandsstræde 20, der sammen med Prinsessegade 62 fik matrikelnummer 439. På denne grund havde "Viggo Hammer & Søn" haft en tømmerhandel med eget savværk samt en del mindre bygninger, bl.a. et beboelseshus. Den store grund blev i begyndelsen af 1900-tallet overtaget af "Automobilkørsels-

kompagniet”, der både solgte, reparerede og udlejede nogle af de første biler i København (Bjørn 2008, 13) (Fig. 6.)

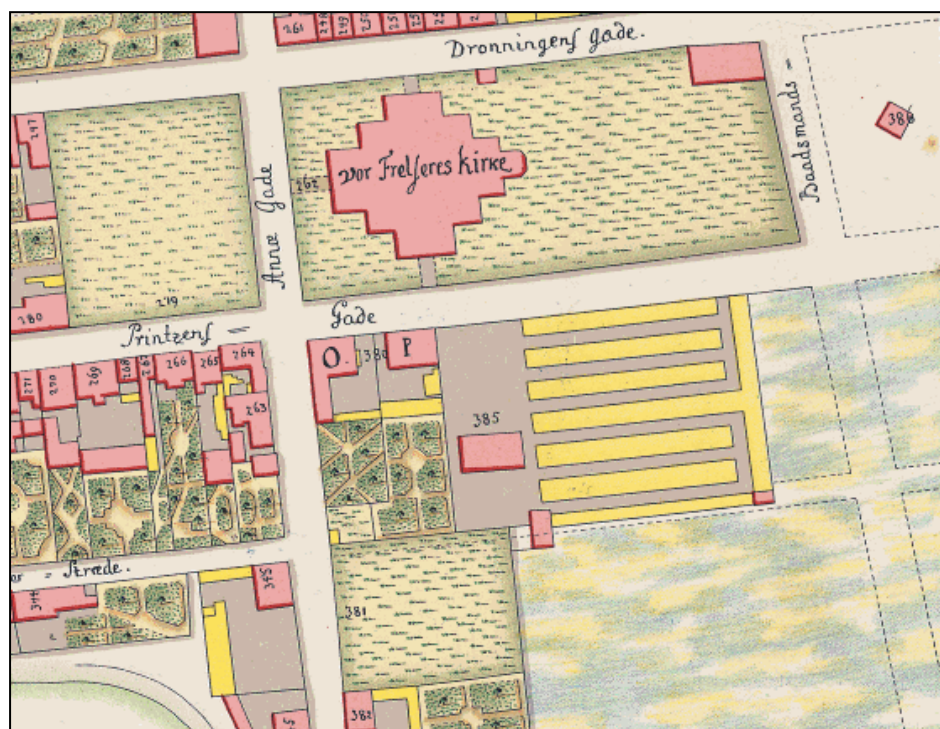
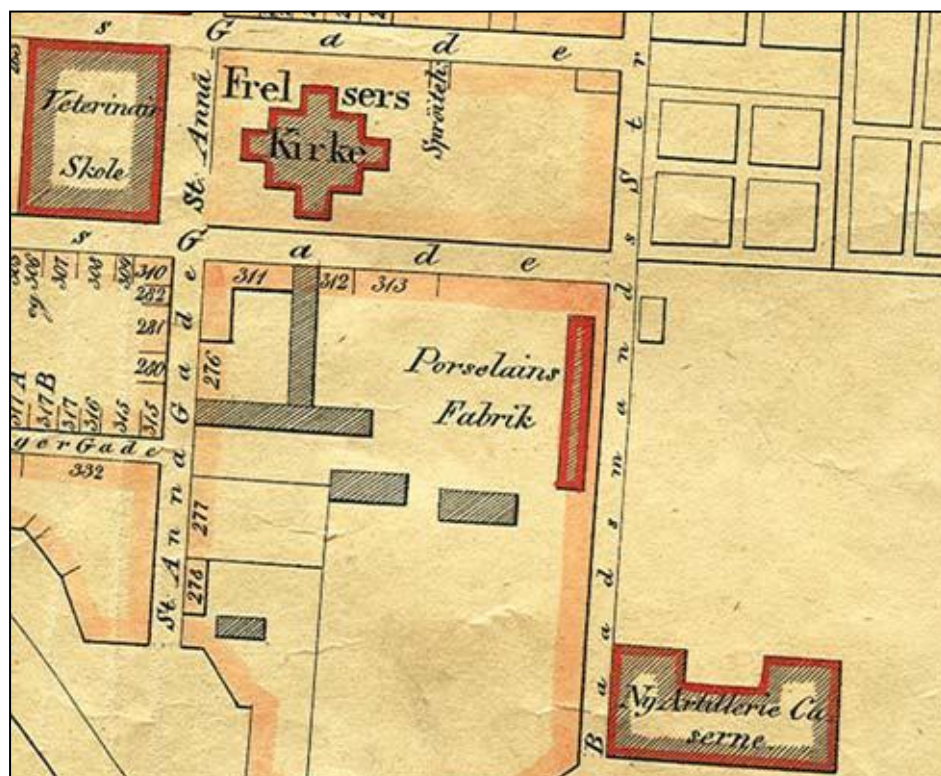

Fig. 3. Udsnit af Christian Geddes kort fra 1757 med Philip de Langes salpeterværk. Fattigkirkegården er anført med nr. 381.

Figur 4. På Sterms kort fra 1841 ses Den Kongelige Porcelainsfabrik som en lang og smal bygning langs Bådsmadsstræde samt som spredte bygninger rundt om på den store grund. Området er langt fra fuldt udbygget.

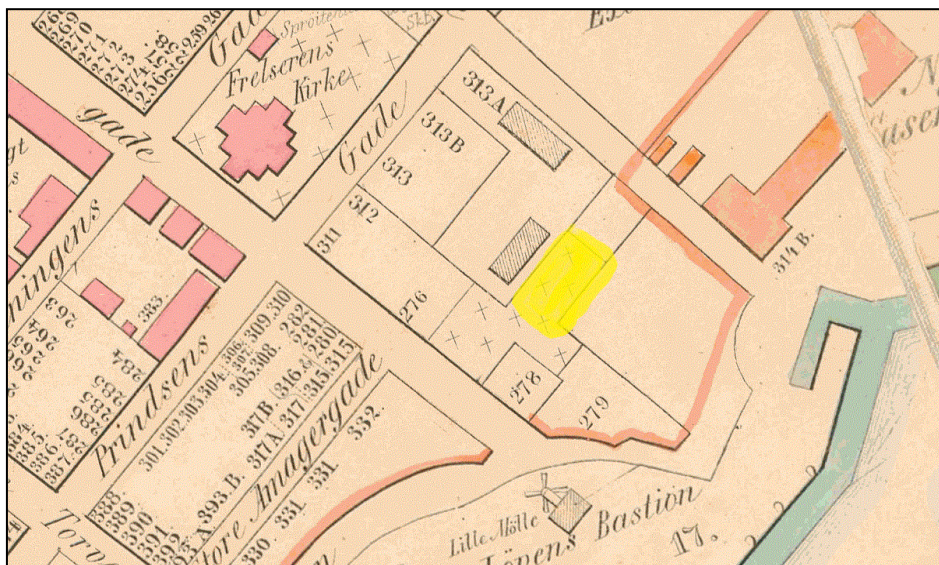
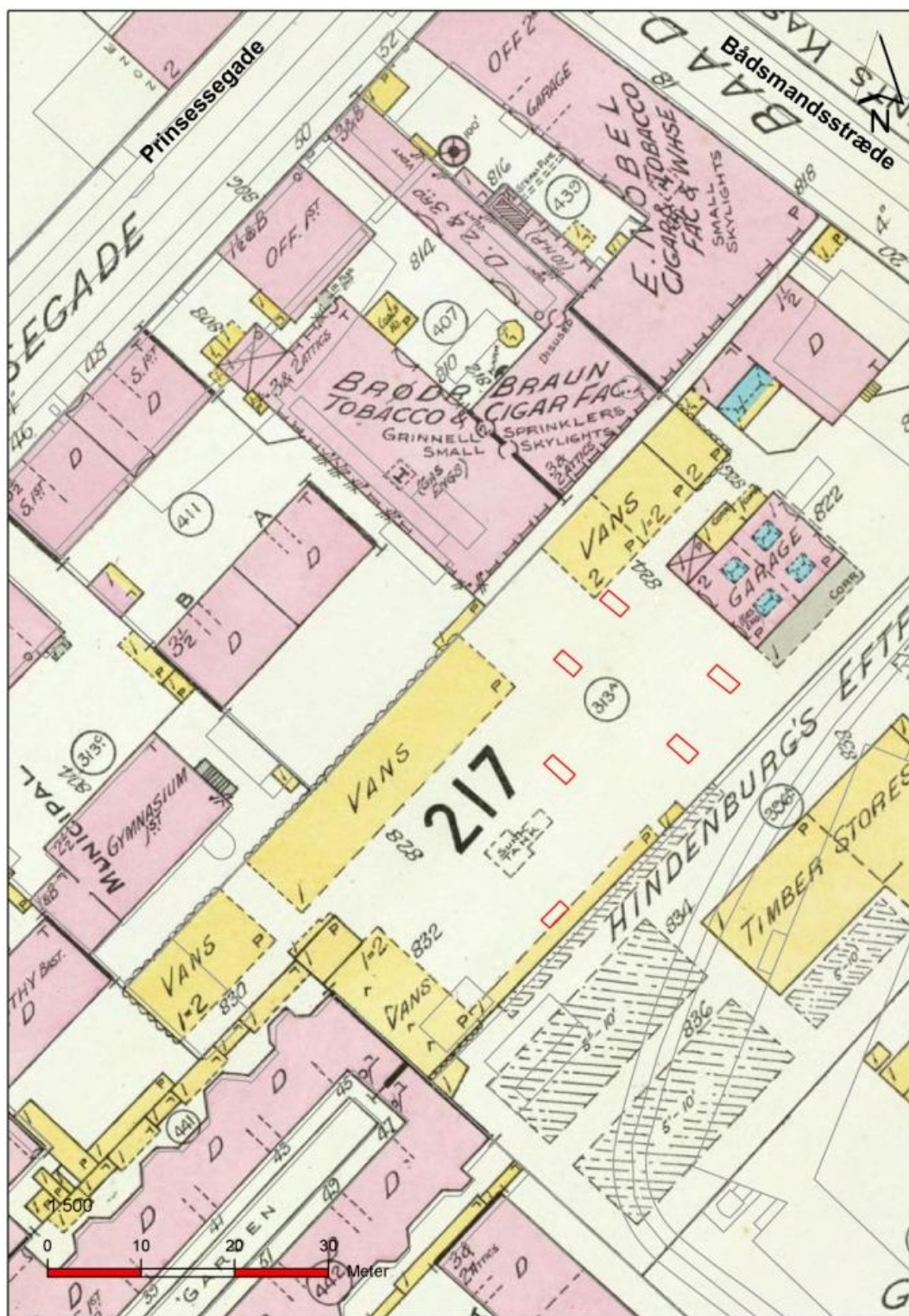
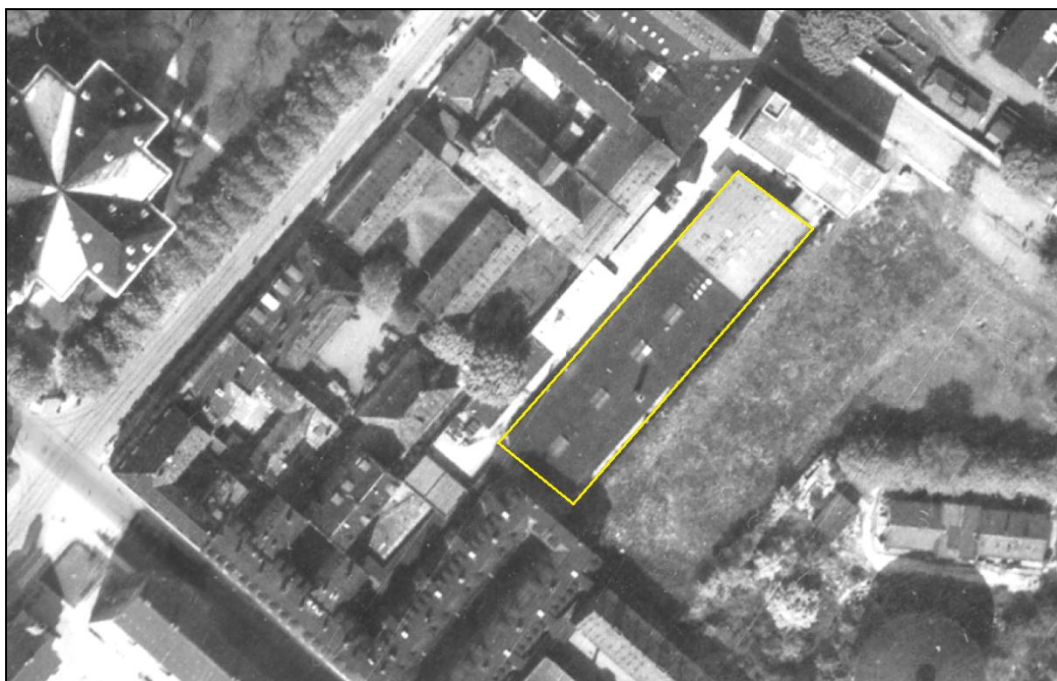

Fig. 5. Kort med (gul) markering af den omtrentlige placering af anlægsområdet. Arealet ud til Sankt Annæ Gade – herunder det gule område - er markeret med kors, som signatur for kirkegård.

Figur 6. Forsikringskort fra 1908 med grøfterne fra forundersøgelsen indplaceret. Nordvest for det undersøgte område ses de to Nobels tobaksfabrikker, som på dette tidspunkt ejes af firmaet "Brødrene Brauns Tobaksfabrik". "Automobilkørsels-kompagniets" garagebygninger på matr.nr. 313 A er markeret med "VANS".

Figur 6. Luftfoto fra 1945. Den gule rektangel markerer tobaksfabrikant Nobels "midlertidige" 53 meter lange og ca. 1300 m² store lager- og værkstedshal (1935-1971), der optager en stor del af matrikel 439. www.kbhkort.dk

4.2 Topografi, terræn og undergrund

Geografisk set er Christianshavn en halvø på Amagers nordkyst. Hele området bestod af mindre holme, hvor Refshaleholmen var den eneste over vandlinjen. Den oprindelige topografi i området er registreret i brudstykker. Under anlægsarbejde i kvarteret er der tidligere påtruffet fast bund / gammel havbund i et niveau omkring kote +0.10 m DNN, dækket af ca. 2 m opfyld.

5 Centrale problemstillinger

Matrikel 439 ligger umiddelbart bag Philip de Langes salpeterværk (ca. 1755-1775) og senere Den Danske Porcelainsfabrik (ca. 1775-1862), Fajancefabrikken Alumina samt Nobels Tobaksfabrikker (1869-1970). Ifølge ældre kortmateriale har der ikke stået grundmurede bygninger på matriklen, men der har i 1900-tallet ligget et garageanlæg og en større produktions- og lagerbygning på ca. 1300 m². Disse bygninger var formentlig ret overfladiske konstruktioner.

Matriklens beliggenhed op til salpeterværket og den senere porcelænsfabrik betyder, at arealet kan have været inddraget til biaktiviteter for disse virksomheder. Råstofferne til salpeterfremstilling bestod af animalsk gødning og da grundstykket har ligget øde hen, er det tænkeligt, at området blev anvendt som mødding til oplagring af hestegødning. Ligeledes kan porcelænsfabrikken have nedgravet partier af fejlbrændinger og andet porcelænsaffald på grunden. Levn fra sådanne aktiviteter kan bidrage til at belyse den tidlige, spæde industrialisering på Christianshavn.

Under pesten i 1711 købte magistraten en lille ødeplads ved Sankt Annæ Gade noget syd for Vor Frelser kirke og den blev med det samme udlagt til fattigkirkegård. Kirkegården udvides i 1800-tallet ind mod matrikel 439, men udstrækningen er en smule usikker. Kirken traf i 1889 foranstaltninger til at gøre området byggemodent ved oprensning af gravene. Der kunne, på trods af rydning af kirkegården, forventes at der stadig findes enkelte intakte eller delvis intakte grave, ligesom der kunne forekomme benkuler indeholdende løse menneskeknogler. Der er gjort flere dokumenterede og udokumenterede fund af menneskeskeletter og skeletdele i og omkring karréen. Endelig var der en mulighed for at påtræffe eventuelle kirkegårdsafgrænsninger i form af gærder eller grøfter.

Det skal nævnes, at området ligger indenfor et af Slots- og Kulturstyrelsen udpeget kulturarvsareal, hvilket understreger områdets historiske og arkæologiske interesse og potentiale.

Da anlægsarbejdet således var placeret lige ved siden af flere kirkelige og historiske institutioner samt en nedlagt kirkegård, hvorfra der tidligere er fundet begravelser i området, vurderede Københavns Museum på baggrund af disse oplysninger, at der ved jordarbejdet kunne fremkomme anlæg og fund af arkæologisk interesse, og at en registrering af disse ville kunne give væsentlige nye informationer om Christianshavns historie.

6 Udgravningsmetode

6.1 Arkæologisk udgravningsmetode

Al udgravning skete med gravemaskine. Profiler i søgegrøfterne samt det fremkomne betongulv blev afrenset med graveske inden fotografering.

6.2 Målesystem

Indmåling af grøfterne blev foretaget manuelt med målebånd og tommestok.

6.3 Fundindsamling og -håndtering

En ansamling af porcelæns-produktionsaffald blev beskrevet og fotograferet under feltarbejdet, men der blev ikke hjemtaget fund i forbindelse med undersøgelsen.

6.4 Prøvestrategi og metoder

Der blev ikke udtaget prøver i forbindelse med undersøgelsen.

6.5 Digital registrering og lagring

Den manuelle indmåling af grøfterne blev overført til museets registreringssystem IntraSIS under sagsnummer K2016:10. Grøfter og anlæg er georefereret i ArchMap, hvorefter shape-filerne er eksporteret til IntraSIS. Plantegninger og fotos er relateret i IntraSIS-projektet, som er lagret på museets server.

7 Undersøgelsens resultater

Anlægstype	Antal
Betonbelægning (gulv)	1
Total	1

Tabel 3. Registrerede anlæg.

Betonbelægning S100035

Den nuværende legeplads er dækket af 60 cm brunt, gruset sand. Herunder findes en 50 cm tyk belægning af muremsterbeton med en glat overflade (Fig. 8). Betonen er opblandet med gule og røde teglstensfragmenter. I Grøft 1 blev betonen med noget besvær gennembrudt af gravemaskinen. Her blev der observeret et mørkt, tjære(?)mættet lag på 10 cm umiddelbart under betonen, hvorefter der til grøftens bund var gråbrunt, sandet jord med fragmenter af gule og røde teglbrokker.

Der fandtes desuden i betonfladen et kloaknedløb (Fig. 8).

Figur 8. Det gennembrudte lag af muremsterbeton i Grøft 1. Kloaknedløbet ses til venstre for målestokken.

Figur 9. Moderne sandlag over den glatte betonbelægning i Grøft 3.

Figur 10. Samling af riflet, blåmalet porcelæn dekoreret med Musselmønster fra Grøft 1. Der ses flere karakteristiske stykker, bl.a. skåret med blå tandsnitbort samt brudstykket af en plastisk figur, formentlig vingen af en ørn eller lignende.

Figur 11. Opfyldslag i Grøft 6. I denne grøft var der ikke spor efter betonbelægningen.

8 Diskuterende sammenfatning

Det virker sandsynligt, at den fundne belægning af murermesterbeton udgør det støbte gulv i tobaksfabrikant Nobels lager- og værkstedshal, som lå på matriklen i perioden 1935-1971. Tilstedeværelsen af et kloak afløb støtter yderligere formodningen om, at der er tale om et gulv i en bygning.

Eneste genstandsfund var en ansamling af muligt produktionsaffald. Resterne fandtes under betongulvet i Grøft 1 og skal formentlig dateres til slutningen af 1700-tallet eller starten af 1800-tallet. Formentlig stammer de fra Den Kongelige Porcelænsfabrik, som lå umiddelbart nordvest for den undersøgte matrikel.

Grundet betongulvets omfang og massive tilstedeværelse på det meste af området var det ikke muligt at anlægge de planlagte søgegrøfter til anlægsdybden for det kommende jordarbejde. Betongulvets overraskende tykkelse taget i betragtning må det dog regnes for meget usandsynligt, at der er bevarede arkæologiske interesser i de dybder, som jordarbejdet kommer til at berøre.

9 Fremtidigt arbejde

Grundet den livlige, industrielt relaterede byggeaktivitet forventes der at være begrænsede arkæologiske interesser i området mellem Prinsessegade, Sankt Annæ Gade og Bådsmadsstræde. Der må stadig forventes at være en moderat risiko for at støde på kistebegravelser samt løse, humane knogler i området omkring den gamle fattigkirkegård.

10 Litteraturliste

Bjørn, A. 2008. *Fabrikken: Fra Nobels Tobaksfabrik til Christianshavns Gymnasium*.

Dorenfeldt, L. 2004. *Blåmalet porcelæn fra Den Kongelige Porcelainsfabrik*. København.

Smidt, C.L. 1989. *København Før og Nu – og Aldrig. Bd. 7. En billedkavalkade og København inden for voldene og søerne*. Christianshavn, eds. Bo Bramsen & Palle Fogtdal. København, 396-400.

11 Kontekstliste

Id	Navn	Tolkning	Datering
100035	Betonbelægning	Gulv/gårdbelægning	18-1900-tallet

12 Fotoliste

IntraSIS	Foto ID	Motiv	Set mod	Dato	Sign.
100008	IMG_3144	Den gennembrudte betonbelægning S100035 med synligt kloakrør.	NV	7.7.2016	NHA
100009	IMG_3146	Nærbillede af S100035 med rest af kloak.	NV	7.7.2016	NHA
100010	IMG_3147	Samling af produktionsaffald(?) i form af blå, musselmalet, kongeligt porcelæn. Fundet under betonbelægningen i Grøft 1.	-	7.7.2016	NHA
100011	IMG_3148	Modene sandlag og betonbelægning i Grøft 3.	SV	7.7.2016	NHA
100012	IMG_3150	Opfyldslag i Grøft 6.	SØ	7.7.2016	NHA